द्वादश: पाठ:

वर्षावर्णनम्

संस्कृतसाहित्ये प्रसिद्धानि काव्यानि महाकाव्यानि च सन्ति। काव्येषु आदिकाव्यं रामायणं विश्वप्रसिद्धं वर्तते। रामायणस्य रचयिता वाल्मीकि: आदिकवि: विद्यते। अस्मिन् काव्ये सप्तकाण्डेषु भगवतो रामचन्द्रस्याखिलं चरित्रं वर्णितमस्ति। पाठोऽयं किष्किन्धाकाण्डात् अष्टाविंशसर्गात् उद्धृत:। पाठेऽस्मिन् सन्दर्भोचितं प्रकृतिवर्णनं ऋतुवर्णनं तत्रापि वर्षर्तो: मनोरमं वर्णनमस्ति।

रज: प्रशान्तं सहिमोऽद्य वायु-
र्निदाघदोषप्रसरा: प्रशान्ता:।
स्थिता हि यात्रा वसुधाधिपानां
प्रवासिनो यान्ति नरा: स्वदेशान् ॥1॥

अन्वय: - अद्य (पृथिव्या:) रज: प्रशान्तम् वायु: सहिम:, प्रसरा: निदाघदोषा: प्रशान्ता:, वसुधाधिपानां यात्रा स्थिता हि। प्रवासिन: नरा: स्वदेशान् यान्ति।

शब्दार्थ: -

रज:	-	धूलि कण
सहिम:	-	बर्फ/शीतलता से युक्त
प्रसरा:	-	फैले हुए
निदाघदोषा:	-	गर्मी के दोष
प्रशान्ता:	-	शान्त हो गए हैं
वसुधाधिपानाम्	-	राजाओं की
प्रवासिन:	-	विदेश में निवास करने वाले

समुद्वहन्त: सलिलातिभारं
बलाकिनो वारिधरा नदन्त:।
महत्सु शृङ्गेषु महीधराणां
विश्रम्य-विश्रम्य पुन: प्रयान्ति ॥2॥

अन्वय: - बलाकिन: (सुशोभिता:) वारिधरा: सलिलातिभारं समुद्वहन्त: नदन्त: महीधराणां महत्सु शृङ्गेषु विश्रम्य-विश्रम्य पुन: (अग्रे) प्रयान्ति।

शब्दार्थ: -

बलाकिन:	-	बक पङ्क्तियों से
वारिधरा:	-	बादल
सलिलातिभारम्	-	पानी के अधिक भार को
नदन्त:	-	गर्जना करते हुए
महीधराणाम्	-	पर्वतों के

शृङ्गेषु	-	शिखरों/चोटियों पर
विश्रम्य	-	विश्राम करके
प्रयान्ति	-	जाते हैं

वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति
ध्यायन्ति नृत्यन्ति समाश्वसन्ति ।
नद्यो घना मत्तगजा: वनान्ता:
प्रियाविहीना: शिखिन: प्लवङ्गमा: ॥3॥

अन्वय: - नद्य: वहन्ति, घना: वर्षन्ति, मत्तगजा: नदन्ति, वनान्ता: भान्ति, प्रियाविहीना: (प्राणिन:) ध्यायन्ति, शिखिन: नृत्यन्ति, प्लवङ्गमा: समाश्वसन्ति।

शब्दार्थ: -

वहन्ति	-	बहती हैं
मत्तगजा:	-	मतवाले हाथी
नदन्ति	-	चिग्घाड़ रहे हैं
वनान्ता:	-	वन प्रान्त
भान्ति	-	सुशोभित हो रहे हैं
ध्यायन्ति	-	चिन्तामग्न हो रहे हैं
शिखिन:	-	मोर
प्लवङ्गमा:	-	मेंढक
समाश्वसन्ति	-	निश्चिन्त/सुखी हो रहे हैं

वर्षप्रवेगाविपुला: पतन्ति
प्रवान्ति वाता: समुदीर्णवेगा: ।
प्रणष्टकूला: प्रवहन्ति शीघ्रं
नद्यो जलं विप्रतिपन्नमार्गा: ॥4॥

अन्वय: - विपुला: वर्षप्रवेगा: पतन्ति। वाता: समुदीर्णवेगा: प्रवान्ति। प्रणष्टकूला: विप्रतिपन्नमार्गा: नद्य: जलं शीघ्रं प्रवहन्ति।

शब्दार्थ: -

विपुला:	-	बहुत अधिक
वर्षप्रवेगा:	-	वर्षा का वेग
प्रवान्ति	-	बह रही हैं
प्रणष्टकूला:	-	जिनके किनारे नष्ट हो गए हैं, जल के वेग से जिन्होंने कगारों को काट दिया है
विप्रतिपन्नमार्गा:	-	मार्ग को रोक दिया है, मार्ग अवरुद्ध कर दिया है जिन्होंने

षट्पादतन्त्रीमधुराभिधानं
प्लवङ्गमोदीरितकण्ठतालम् ।
आविष्कृतं मेघमृदङ्गनादै-
र्वनेषु सङ्गीतमिव प्रवृत्तम् ॥5॥

अन्वयः - वनेषु षट्पादतन्त्रीमधुराभिधानं, प्लवङ्गमोदीरितकण्ठतालम् मेघमृदङ्गनादैः आविष्कृतं सङ्गीतमिव प्रवृत्तम्।

शब्दार्थः -

षट्पदाः	-	भौंरे
तन्त्री	-	वीणा
प्लवङ्गमाः	-	मेंढक
प्रवृत्तम्	-	लगे हैं/कर रहे हैं

मत्ता गजेन्द्रा मुदिता गवेन्द्रा
वनेषु विक्रान्ततरा मृगेन्द्राः।
रम्या नगेन्द्रा निभृता नरेन्द्राः
प्रक्रीडितो वारिधरैः सुरेन्द्रः ॥6॥

अन्वयः - गजेन्द्राः मत्ताः, गवेन्द्राः मुदिताः, मृगेन्द्राः वनेषु विक्रान्ततराः नगेन्द्राः रम्याः (दृश्यन्ते) नरेन्द्राः निभृताः सुरेन्द्रः वारिधरैः प्रक्रीडितः।

शब्दार्थः -

गवेन्द्राः	-	बैल/पशुगण
मुदिताः	-	प्रसन्न
मृगेन्द्राः	-	सिंह
विक्रान्ततराः	-	अत्यन्तपराक्रमशाली
नगेन्द्राः	-	बड़े-बड़े पर्वत
नरेन्द्राः	-	राजा गण
निभृताः	-	मौन (युद्धादि उत्साह को छोड़कर)
सुरेन्द्रः	-	देवताओं का राजा इन्द्र
वारिधरैः	-	मेघों से

घनोपगूढं गगनं न तारा
न भास्करो दर्शनमभ्युपैति।
नवैर्जलौघैर्धरणी वितृप्ता
तमोविलिप्ता न दिशः प्रकाशाः ॥7॥

अन्वयः - गगनं घनोपगूढं ताराः भास्करः (च) दर्शनं न अभ्युपैति। धरणी नवैः जलौघैः वितृप्ता। दिशः तमोविलिप्ताः न प्रकाशाः।

शब्दार्थः -

घनोपगूढम्	-	घने अन्धकार से आच्छादित
धरणी	-	धरती
जलौघैः	-	जल के बहने से
वितृप्ता	-	पूर्ण रूप से तृप्त हो गई है
तमोविलिप्ताः	-	अन्धकार से लिप्त

अभ्यास:

1. **एकपदेन उत्तरं लिखत -**

(क) समुदीर्णवेगा: के प्रवान्ति ?

(ख) वर्षाकाले शिखिन: किं कुर्वन्ति ?

(ग) वर्षाकाले के भान्ति ?

(घ) क: मृदङ्गनादम् करोति ?

(ङ) घनोपगूढं किम् ?

2. **एकवाक्येन उत्तरं लिखत -**

(क) वारिधरा: कुत्र विश्रम्य पुन: प्रयान्ति ?

(ख) वर्षाकाले मृगेन्द्रा: कीदृशा: भवन्ति ?

(ग) वर्षाकाले धरणी कै: वितृप्ता भवति ?

(घ) वर्षाकाले के प्रशान्ता: भवन्ति ?

(ङ) सुरेन्द्र: कै: प्रक्रीडित: ?

3. **अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत -**

(क) वर्षाकाले वारिधरा: कथं प्रयान्ति ?

(ख) वर्षाकाले नद्य: कथं वहन्ति ?

(ग) वनेषु सङ्गीतं कै: कथम् आविष्कृतम् ?

4. **प्रदत्तशब्दै: रिक्तस्थानानि पूरयत -**

(मृगेन्द्रा:, वनेषु, नरा:, धरणी, वारिधरै:)

(क) प्रवासिनो यान्ति .... स्वदेशान्।

(ख) वनेषु विक्रान्ततरा: .... ।

(ग) नवैर्जलौघै: .... वितृप्ता।

(घ) प्रक्रीडितो .... सुरेन्द्र:।

(ङ) .... सङ्गीतमिव प्रवृत्तम्।

5. **यथायोग्यं योजयत -**

	'अ'	'आ'
(क)	नद्य:	वर्षन्ति
(ख)	घना:	वहन्ति
(ग)	मत्तगजा:	नृत्यन्ति
(घ)	वनान्ता:	नदन्ति
(ङ)	शिखिन:	भान्ति

6. **शुद्धवाक्यानां समक्षम् ''आम्'' अशुद्धवाक्यानां समक्षं ''न'' इति लिखत –**

(क) प्रवासिन: नरा: स्वदेशान् यान्ति। ☐

(ख) विपुला: वर्षप्रवेगा: पतन्ति। ☐

(ग) प्लवङ्गमा: मृदङ्गनादं कुर्वन्ति। ☐

(घ) नरेन्द्रा: निभृता:। ☐

(ङ) धरणी अतृप्ता। ☐

7. **अधोलिखितशब्दानां मूलशब्दं विभक्तिं वचनं च लिखत –**

शब्द:	मूलशब्द:	विभक्ति:	वचनम्
यथा – नरा:	नर	प्रथमा	बहुवचनम्
(क) शिखिन:			
(ख) प्लवङ्गमा:			
(ग) नद्य:			
(घ) जलम्			

8. **निम्नलिखितक्रियापदानां धातुं लकारं पुरुषं वचनं च लिखत –**

क्रियापदम्	धातु:	लकार:	पुरुष:	वचनम्
यथा- पतन्ति	पत्	लट्	प्रथमपुरुष:	बहुवचनम्
(क) यान्ति				
(ख) प्रवहन्ति				
(ग) प्रवान्ति				
(घ) ध्यायन्ति				

9. **अधोलिखितपदानां सन्धिविच्छेदं कृत्वा सन्धिनाम लिखत –**

पदम्		सन्धिविच्छेद:	सन्धिनाम
यथा -मृगेन्द्रा:	=	मृग + इन्द्रा:	गुणसन्धि:
(क) नद्यो जलम्			
(ख) घनोपगूढम्			
(ग) जलौघै:			
(घ) सहिमोऽद्य			

10. अधोलिखितान् उपसर्गान् योजयित्वा शब्दनिर्माणं कुरुत -

उपसर्गः	+	मूलशब्दः	=	उपसर्गयुक्तशब्दः
यथा -प्र	+	शान्तम्	=	प्रशान्तम्

(क) प्रति

(ख) वि

(ग) अधि

(घ) सम्

(ङ) उत्

11. अधोलिखितानां शब्दानां पर्यायशब्दान् लिखत -

यथा -वायुः = पवनः

(क) नराः

(ख) वारिधराः

(ग) शिखिनः

(घ) प्लवङ्गमाः

(ङ) महीधराणाम्

योग्यताविस्तारः -

- पाठे समागतानां श्लोकानां लयबद्धगानं कुरुत।
- महर्षिवाल्मीकेः जीवनवृत्तान्तं पठत।
- रामायणग्रन्थतः प्रकृतिचित्रणविषयकान् (पाठेतरान्) दशश्लोकान् लिखत।
- रामायणग्रन्थस्य सप्तकाण्डानां नामानि लिखत।
- ''वर्षर्तुः'' इतिविषयमवलम्ब्य संस्कृते निबन्धरचनां कुरुत।